

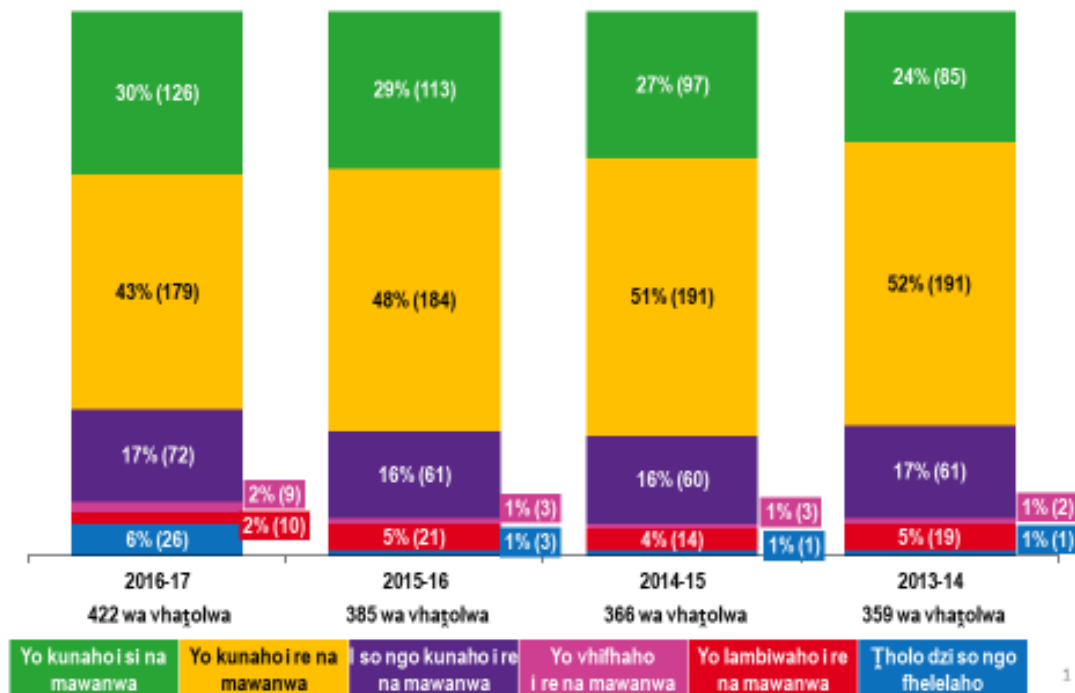

Muṭoli-Guṭe u vhiga khwinifhadzo ya mvelele dza ṭholo i vhoneleho fhedzi i ongolowaho miṅwahani kha lushaka na mivhuso ya mavunḁu

PRETORIA – Muṭoli guṭe (AG), Vho Kimi Makwetu, ṅamusi vho ḁivhadza mvelelo dza ṭholo dza lushaka na mavunḁu dzine dza sumbedza khwinifhadzo, naho i tshi nga u ongolowa, miṅwahani miṅa yo fhiraho.

Mvelelo nga u angaredza dzo nweledzwa nga ṅḁila i tevhelaho:

Nyangaredzo ya mvelelo dza ṭholo (vhaṭolwa vhoṭhe)

A. Mvelelo dza tsholo ya lushaka na mavundu

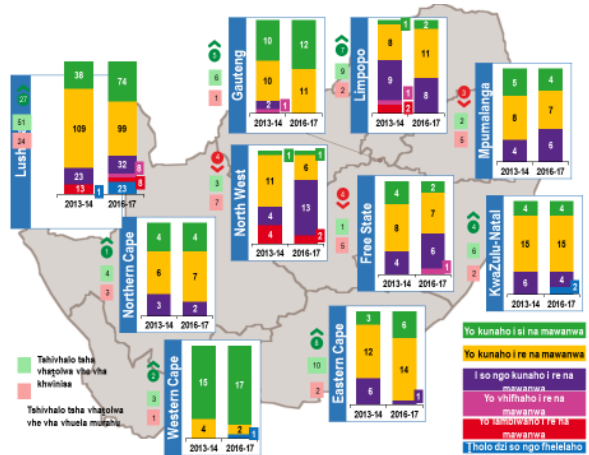
Kha maimo a lushaka ho vha na u khwinisea hutuku kha mvelelo, tshivhalo tsha tsholo dzo kunaho tsho gonya nga 30% ya thanganyelo ya vhathu.

Mavunduni, Western Cape na Gauteng o isa phanda u bvedza mvelelo dza khwine. Zwi khagala uri mvelelo idzo dzi khou newa thikhedzo riwaha muwe na muwe nga mulandu wa vhurangaphanda vhune ha khou tutuwedza matshimbidzele a re na vhudifhinduleli. Vho Makwetu vho vhona hafhu khwiniso kha mvelele dza tsholo dza Limpopo na Eastern Cape, mvelele idzi dzavhudi dzi tshi khou itiswa nga mishumo ya vhurangaphanda ha vhufaragwama ha mavundu na muphuremia.

Ngeno phambano, kha mvelelo dza Mpumalanga, Northern Cape KwaZulu-Natal dzo dala vhukhaki miwahani miya yo fhiraho, vhune ha vhangwa nga u sa tsvhanya ha vhurangaphanda u dzhia vhukando kha zwiwhangi zwa mvelelo dza tsholo kha mavundu aya.

Ngei North West na Free State, Vho Makwetu vho sumbedza uri "tshaeho ya vhudifhinduleli na vhudikumedzeli kha ndaulo yo kunaho" sa zwone zwithu zwine zwa khou tutuwedza mvelelo dzi si khwine kha mavundu aya. Nyimele iyi i ya shanduka musi muthu a tshi dzhenisa khombo dzi re na vhushaka na vhulangi ha mafhungo a marengale a zwithu (kha vha sedze tshitehwa F).

Mvelelo dza tsholo dza lushaka na mavundu (vhatolwa vhothe)

Zwenezwi mvelelo dza t̥holo nga u angaredza dzo sumbedza u khwinisea hu vhoneleho, maitete aya o khakhiswa nga zwithu zwi fanaho na u sa tevhela milayo, zwihulusa zwi tshi ḁa kha marengela a zwithu, u ita vhuṭoli nga ndila i si yone ha thandela dza ndeme dzine dza fanela u itea na u sa kona u langa zwavhuḁi masheleni a mihasho na zwiimiswa.

B. T̥holo dzi so ngo fhelelaho

Nga la 31 T̥hangule, t̥holo dza 26 (6%) dzo vha dzi sa athu fhela – u engedzea u bva kha t̥holo dza 13 dze dza vha dzi sa athu fhela nga tshifhinga tshenetshi tshithihi mahoḁa. Zwivhangi zwihuwane ho vha u lenga kana u sa kumedza zwitatamennde zwa masheleni na mafhungo a so ngo fhelelaho. T̥holo dza t̥ahe dzine a dzo ngo fhelela dzo vhangwa nga mulandu wa ndingo nga zwiimiswa zwa muvhuso fhasi ha tshigwada tsha Vhukavhamabufho ha Afurika Tshipembe (SAA) na zwiṅwe kha vhuendi na phothifoljo ya mabindu a muvhuso u tandulula maimo a mbilalelo dzavho – vhukoni ha tshiimiswa u bvela phanda na mashumele avho lwa miṅwedzi miraru, hu si na t̥hodea ya u rengisa ndaka kana khombo ya u vala ha bindu.

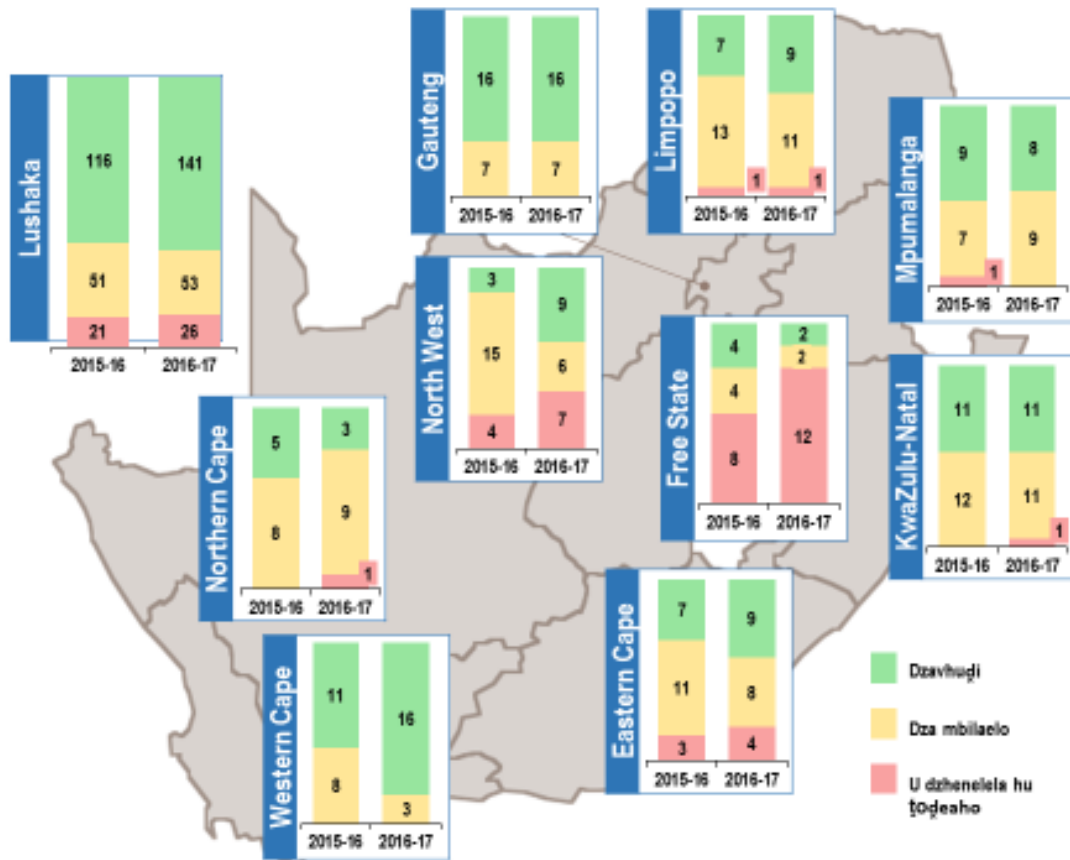
C. Mutakalo wa masheleni a vhaṭolwa

Mbilalelo nga ha maimo a mbilalelo, sa zwe zwa bulwa afho nṯha, dzi da nga murahu ha musu hu tshi vhuelwa murahu kha mutakalo wa masheleni nga u angaredza a vhaṭolwa.

“Nga u angaredza, hu na ndowelo ntswa ine ya khou bvelela ya mihasho i tshi kundelwa u langa masheleni ayo zwavhuḁi. Miṅwe mihasho a yo ngo badela vhatu vhane ya vha koloda nga murahu ha musu migaganyagwama yavho yo thoma u sumbedza u fhela ngeno hafhu vha tshi khou ofha u renga hu so ngo tendelwaho, fhedzi mbadelo dza itea ṅwaha u tevhelaho, zwine zwa amba u shumisa masheleni o vhetshelwaho dziṅwe ndivho.”

Girafu dzo sumbedzwaho kha siṭari li tevhelaho dzi nea manweledzo a vhaṭolwa na zwisumbi zwa khombo dza masheleni:

Manweledzo a vhaṭolwa na zwisumbi zwa khombo dza mutakalo wa masheleni

3

D. Mabindu a muvhuso

Mvelelo dza ṭholo dza mabindu a muvhuso (SOEs) dzi khou bvela phanḡa u vhuela murahu – kanzhi nga mulandu wa ndango i si yavhuḡi, vhuṭoli na vhuLavhelesi. “Vhuḡifhinduleli ha tshumiso ya masheleni nga muvhuso kha dziSOEs ndi mafhungo ane a khou dzhielwa nṭha kha tshitshavha, vhunga u lambedza na u fikedzela ha muvhuso zwi tshi shumiswa u khwaṭhisa dzinwe dza dziSOEs,” vha kumedza ngauralo vho AG. Girafu kha siṭari ḡi tevhelaho i sumbedza mvelelo dza ṭholo dza SOE dza 19 dzo fhedzwaho miṅwahani miḡa.

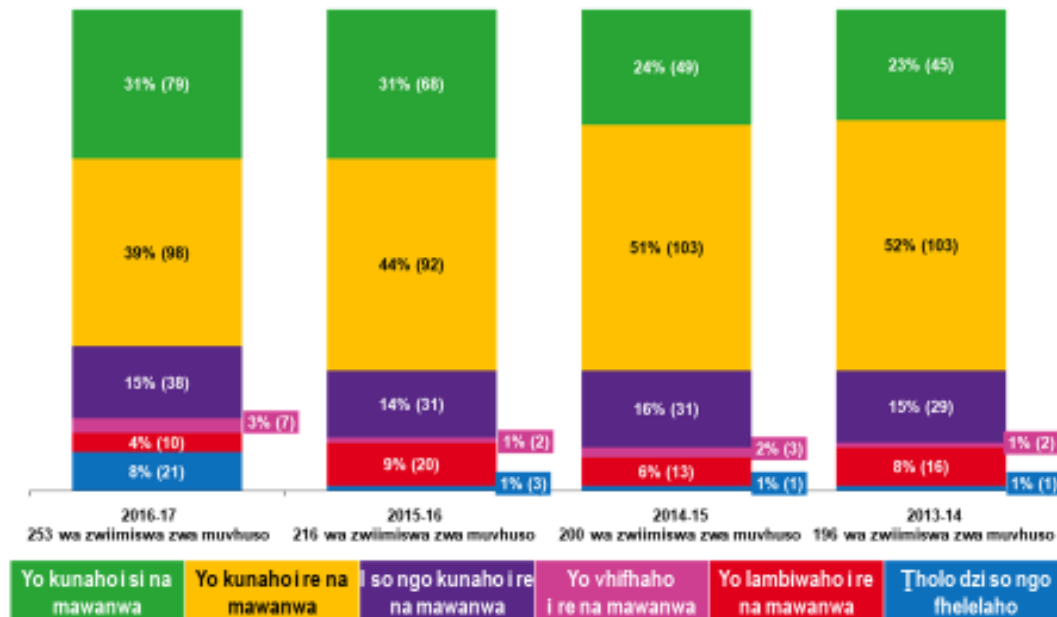
Mvelelo dza tsholo dza SOE miñwahani miña

“Maimo a vhulavhelesi nga mihasho ine SOEs dza vhiga khayi o fhambana, nahone a hu na maele na mathihi kha mafhungo aya. Vhurangaphanda ha polotiki na hone vhu dzulela u shanduka – kha dziñwe SOEs hu na maimo a nṭha a u dzhenelela, ngeno kha dziñwe hu na vhukolikoli kha tsholea dza u dzhia tsheo na sia ja mbekanyamaitete”, vha ralo Vho Makwetu.

Zwiimiswa zwa Muvhuso zwothe zwo sumbedza khwiniso tshukhu miñwahani miña yo fhiraho, 22% zwi khou khwinisa mvelelo dza tsholo ngeno vho 14% zwi tshi khou humela murahu.

Mvelelo dza tsholo dza zwiimiswa zwa muvhuso miṅwahani miṅa

E. Mawanwa nga ha ndangulo na ṅisedzo ya mbekanyamushumo dza ndeme

U itela u sumbedza ndeme ya vhuḍifhinduleli kha tshumiso ya masheleni a muvhuso na masiandoitwa a ndango mmbi ya masheleni na mashumele kha ṅisedzo ya mbekanyamushumo dza ndeme dza muvhuso, muvhigo wa Vho Makwetu u katela mawanwa nga ha ndangulo na ṅisedzo ya mbekanyamushumo tshano dza ndeme dzo katelwaho ngomu ha nyanganyelo ya tshumiso ya masheleni ya lushaka ya 2016 - 17.

Mbekanyamushumo idzi, dzine dza vha na mugaganyagwama wo tshanganywaho wa R58,5 bilijoni, ndi:

1. themamveledziso mveledziso ya maḡi
2. mbekanyamushumo ya mishumo ya tshitshavha yo engedzwaho
3. themamveledziso ya zwickolo
4. tsireledzo ya zwiliwa na mbuedzedzo ya ndimo
5. masheleni a mveledziso ya madzulo.

Vho Makwetu vho vhiga uri mbekanyamushumo idzi dzi nga vha dzi so ngo swikelela zwipikwa zwadzo zwo sumbedzwaho kha nyanganyelo ya tshumiso ya masheleni ya lushaka kana dzi so ngo vhiga nga ha uri zwipikwa zwo swikelelwa kana hai na musi nyavhelo ya masheleni yo shumiswa. Vhusedzulusi hu so ngo edanaho na muvhalelano wa maimo a fhasi ha ndaka na milandu i re na vhushaka na mbekanyamushumo ndi zwone zwivhanggi zwa mawanwa a so ngo kunaho kha nyimele iyi.

Vha ralo Vho Makwetu: “Naho u shumisa mazhendedzi vhadisa nyito zwi tshi anzela u vha yone ndila ya khwine ya ndisedzo, mihasho a yo ngo laula izwi zwavhudi na u kona u talutshedza nga ndila yo teaho kha thandela dzo itwaho nga mazhendedzi aya. Dziñwe dza thandela dzo lambedzwaho nga kha mbekanyamushumo idzi dzo sumbedza vhuhoṭa vhuhulu zwi tshi ya nga ha ndisedzo dzo lengiswaho, mishumo i si yavhudi na ndangulo mmbi.”

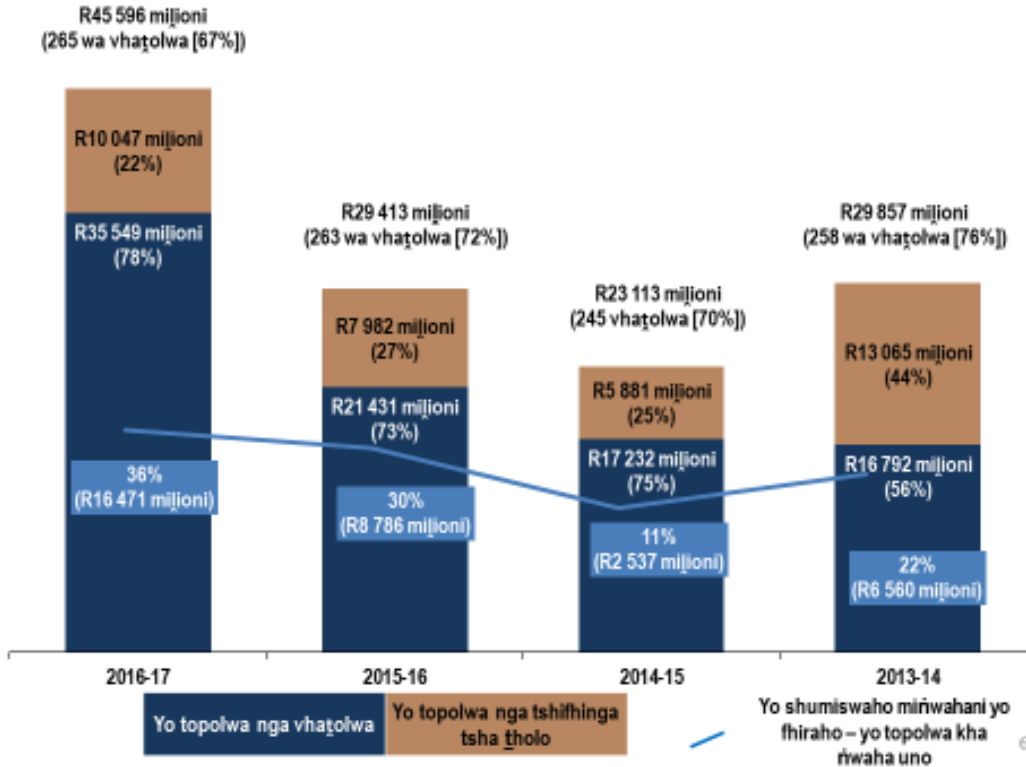
F. Mareengele

Khaedu dza mareengele ndi tshithihi tsha dziñwe ndeme dzi shelaho mulenzhe kha mvelelo mmbi dza ṭholo.

U engedzea ha tshumiso mmbi ya masheleni

Tshumiso mmbi ya masheleni yo engedzea nga 55% u bva mahoṭa u ya kha R45,6 bilijoni. Vho Makwetu vha ri masheleni aya a nga ḍi vha e nthu, vhunga a sa kateli tshumiso mmbi ya masheleni a vhaṭolwa hune ṭholo dza kha ḍi bvela phanda (hu tshi katelwa na PRASA hune tshumiso mmbi ya masheleni mahoṭa yo vha i R14 bilijoni). Tshiñwe hafhu, 25% wa vhaṭolwa vho dzumbulula uri vho shumisa masheleni nga ndila mmbi fhedzi a vha ḍivhi uri masheleni ayo ndi vhungana, ngeno 28 wa vhaṭolwa vha so ngo kuna nga uri masheleni e vha bvisela khagala o vha a songo fhelela. Girafu afho fhasi l sumbedza ndowelo miñwahani miṅa ya tshumiso mmbi ya masheleni, hu sa vhalwi ṭholo dzi so ngo fhedzwaho u swika nga datumu ya uno muvhigo.

Nḡowelo ya tshumiso mmbi ya masheleni miḡwahani miḡa

Arali tshumiso mmbi ya masheleni ya vhaḡolwa vhane ḡholo dzavho a dzo ngo fhedzwa nda divha la muvhigo uyu dza vha dzi so ngo dzheniswa afho ntha, ḡhanganyelo ya masheleni a tshumiso mmbi ya masheleni i nga gonya ya swika kha R65 bilijoni.

Vho Makwetu vha ri u engedzea huhulu hu nga livhanywa na vhukolikoli kha masheleni a marengela vhune ha khou bvela phanda. Vha isa phanda uri “na musi u pambuwa ho tendeliwa, ri wana uri tshifhinga tshinzhi hu vha hu so ngo tendeliwa lwa mulayo kana u pambuwa uho a ho ngo tea kana a hu imelelei.”

Vhaḡolwa ngei KwaZulu-Natal, Free State, Limpopo na Eastern Cape ndi vhone vhasheli vha mulenzhe vhahulwane kha nyaluwo iyi khulu ya tshumiso mmbi ya masheleni vha tshi vhambedzwa na riwaha wo fhelaho. Sekithara dzi re na tshumiso mmbi ya masheleni ya nḡhesa ho vha ya mutakalo (R11 777 milijoni), vhuendi (R6 378 milijoni) na pfunzo (R6 090 milijoni).

Vhashumi vha muvhuso vha itaho bindu na muvhuso vha si na thendelo yo teaho

Muvhigo wa Vho Makwetu u bvela phanda u bvisela khagala uri hu kho vha na u khwinifhadzea kha thandululo ya mbilaelo dzine ofisi yavho ya taha nwa muwe na muwe nga ha koniraka dzine dza khou newa vhashumi vha muvhuso na mita yavho hu so ngo tevhelwa thendelo yo teaho.

Vho Makwetu vho ombedzela uri naho hu na mulayo une wa thivhela u newa ha vhoramabindu vhane vhaofisiri vha vha na dzangalelo, Mulayo wa Tshumelo ya Tshitshavha wo khwiniswaho u thivhela vhashumi vha mihasho u ita bindu na muvhuso u bva nga la 1 Thangule 2016. U tevhela milayo iyi zwi kha vhashumi vhone vhane vha mihasho, fhedzi mihasho i na vhudifhinduleli ha u zwi konisa na u sedzulusa u tevhela mulayo uho. “Zwo disendeka kha mawanwa kha minwedzi ya rathi ya u thoma ho thomiwa, zwi sumba uri vhudifhinduleli a vhu khou dzhielwa ntha nga ndila yo teaho,” vha rolo Vho Makwetu.

Masiandoitwa a khaedu dza marengela kha phurofaili dza khombo dza mavundu

Phambano na tsenguluso ya mavundu yo newaho kha tshiteiwa A, muhumbulo nga ha khaedu dzi re na vhushaka na marengela u shandukisa tshifanyiso zwine zwa sia Western Cape na Gauteng a tshi khou di wana e kha khethekanyo ya khombo ya vhukati ngeno vho Eastern Cape, Limpopo na KwaZulu-Natal a tshi khou gonyela kha phimo ya khombo ya ntha. Free State, Mpumalanga, Northern Cape na North West o khethekanywa sa vhupo ha khombo ya nthesa musi zwi tshi da kha ndangulo ya marengela. Vhupo ha lushaka nahone vhu di wana vhu kha nyimele ya khombo ya vhukati u ya kha ya nthesa. Khombo idzi dzi vhangana mutsiko muhulu kha mutakalo wa masheleni a mihasho na zwiimiswa, hu na khonadzeo ya masiandoitwa mavhi kha ndisedzo ya thandela dza ndeme.

G. Ndangulo ya dzinyimele

Vho Makwetu vho bvisela khagala uri vhunzhi ha vhatolwa vha na mbekanyamaitete dzi todeaho na maitete ane a vhona uri u pfukha mulayo na vhufhura zwi a topolwa nahone zwa dzhielwa vhukando, fhedzi vha naga u sa zwi shumisa – zwine zwa vha tsumbo ya tshaeho ya u dikumedzela kha vhudifhinduleli. Kha vhatolwa vha 99 vhe vha tolwa nga ofisi yavho he ha vha hu na mavharivhari a vhuada na vhufhura kha ndango ya masheleni a marengele, tshararu a tsho ngo todisisa mavharivhari nahone 32% wa thodisiso dzo dzhia tshifhinga tshi fhiraho minwedzi miraru.

Vho bvela phanda u lemusa uri “Arali vhurangaphanda ha polotiki, vhalanguli vha ntha, na vhaofisiri vha sa vhei phanda vhudifhinduleli ha u khakhela mulayo, tshumiso mmbi, tshumiso i so ngo teaho na tshumiso i sumbedzaho tshinyadzo khathihi na vhufhura na vhukhaki zwi do bvela phanda. Vhupo ho hotefhalaho kha ndangulo ya nyimele vhu kha khombo ya tshanda nguvhoni na vhufhura, nahone shango a li nga tendeli u xeelwa nga masheleni o vhetshelwaho u thusa vhatu.”

H. U tatiswa ha mawanwa a tholo

Vho Makwetu vho bvisela khagala uri ndowelo ya maitete a u tatisana na mawanwa a tholo ya ofisi yavho o bvela phanda nahone o khwathha nga 2016-17, zwe zwa vhangana u lenga ha dziwe tholo.

“Zwo tendeliwa uri vhane ro ita vhutoli (vhatolwa) u vhudzisesa na u nea khaedu mvelelo dza tholo, zwo dikika nga vhutanzi na thalutshedzo dzo khwathaho dza muvhalelano kana lwa mulayo. Ri a tanganedza hafhu uri vhunzhi ha muvhalelano na mafhungo a mulayo ane ra tandulula kha dzitholo ndi mafhungo o serekanaho nahone a a toda thalutshedzo,” vha bvisela khagala.

Fhedzi Vho Makwetu vha fulufhelo uri kha vhañwe vhatolwa, mutsiko u vhewa kha zwigwada zwa vhatoli zwa ofisi yavho uri zwi shandukise mawanwa izwi zwi tshi itelwa u tinya mvelelo mmbi dza tholo kana u bvisela khagala tshumiso mmbi ya masheleni – hu si na muhumbulo wo khwathaho.

Magumo

“Zwa zwino hu na u sedzesa kha mushumo wa vhaṭoli na mikhwa yavho kha vhuḍifhinduleli kha u vhiga tshumiso mmbi na ndangulo mmbi. Ri khou ḍi vhiga ri sa ofhi tshithu naka u imelela nga ha ndangulo ya fhasi ya masheleni na mashumele, vhukolikoli na u khakhela mulayo – ri tshi khou ḍi dovholola mulaedza muthihi ṅwaha nga ṅwaha. Kha sekithara ya tshitshavha, vhaṭoli a vha thetsheswi nahone milaedza yashu a i tevheli. Kha uno ṅwaha wa u fhedzisela wa ndangulo, ri ita khuwelelo kha vhulavhelesi u dzhiela nzhele muvhigo uyu na u vhona uri hu na vhuḍifhinduleli kha tshumiso ya masheleni a muvhuso”, vha ralo.

Vho Makwetu vha ri ofisi yavho i ḍo dzula yo ḍikumedzela u shuma i sa neti fhasi ha mushumo wavho u khwaṭhisa ndangulo ya masheleni na mashumele kha lushaka na mivhuso ya mavunḍu, vha tshi ombedzela ṭhodea dza u ita zwa mutheo zwavhuḍi, ndi ngazwo ṅwongo wa thero ya muvhigo wavho hu vhuḍifhinduleli ha tshumiso ya masheleni a muvhuso: u bva kha maano u ya kha vhatu.

Vha fhedzisa nga uri “Vhuḍifhinduleli na mavhusele avhuḍi ndi tshone tshipikwa kha u fhaṭa tshumelo ya tshitshavha kwao, yavhuḍi nahone yo ḍitikaho nga nyaluwo. Vhuḍifhinduleli zwi amba uri vhurangaphanda vhu na vhuḍifhinduleli kha tshitshavha nahone vhu dzhia vhuḍifhinduleli ha nyito dzaho, tsheo na mbekanyamaitete. Khontseputhi idzi dza dzangalelo ḷa tshitshavha na vhuḍifhinduleli dzo khwaṭhisedzwa ngomu ha ndayotewa ya shango ḷashu na vhusimamilayo vhune ha langa lushaka na mivhuso ya mavunḍu.”

Yo bviswa nga: Mutoli-Gute wa Afurika Tshipembe

Lufingo: Africa Boso • (012) 422 9880 • Africab@agsa.co.za

Follow the AGSA on Twitter: [AuditorGen_SA](https://twitter.com/AuditorGen_SA)

Nḍivhadzo kha midia: *Muvhigo guṭe wo ṭanganelanaho nga ha mvelelo dza ṭholo ya lushaka na mivhuso ya mavunḍu u hone kha www.agsa.co.za. Nyanḍadzamafhungo iyi na masia ayo o pindulelwaho nga Tshizulu, Tshixhosa, Tshindebele, Tshiswati, Sesotho, Sepedi, Setswana, Tshivenḍa, Tshitsonga na Tshivhuru i ḍo wanala hafhu kha webusaithi yashu.*

Nga ha AGSA: AGSA ndi tshiimiswa tsha vhuṭoli tsha nṭhesa tsha shango ḷashu. Ndi tshiimiswa tshi tshoṭhe tshine, u ya nga mulayo, tsha fanela u ita vhuṭoli na u vhiga nga ha uri muvhuso u khou shumisa hani masheleni a vhabadeli vha mithelo. Uyu wo ḍi vha mushumo wa AGSA u bva u thomiwani hayo nga 1911 – dzangano ḷi ḷo pembelela miṅwaha yaḷo ya 100 ya vhufa ha vhuṭoli ha sekithara ya tshitshavha nga 2011.